

МИСТЕЦТВО БУЛО ЙОГО МРІЄЮ (Б.К.ПИЛИПЕНКО)

Ім'я відомого в 20-ті роки українського радянського художника і громадського діяча, мистецтвознавця і пам'яткоохоронця Бориса Кузьмича Пилипенка годі шукати на сторінках узагальнюючих праць по історії мистецтва чи енциклопедичних видань. Занесене в 30-ті роки до списків ворогів народу, воно, здавалось, назавжди було поховане під порохом часу і людського забуття. І все ж, правда, якими б тернистими дорогами не пробивалися вона до людей, врешті-решт повернула нашій культурі доробок цієї людини, кинула світло на його непересічний талант і трагічну долю.

Народився Борис Кузьмич Пилипенко 16 (за іншими даними 18) липня 1892 р. в м. Чернігові¹. Його батько був вихідцем із хліборобської сім'ї с. Андріївка Чернігівського повіту. Тут служив діловодом у мирового судді, одружився на молоденькій сільській вчительці. Згодом став писарем повітового з'їзду мирових суддів і переїхав до Чернігова. Забрати з собою сім'ю відразу не міг - не дозволяла платня. Тому Борис до дев'ятирічного віку прожив разом з матір'ю у тихій та мальовничій Андріївці, де і отримав початкову освіту, зробив перші кроки у пізнанні народних пісень і легенд, дивосвіту української вишивки і гончарства, «секретів» хатніх розписів та малюнків на кахлях. Почав малювати і сам.

В 1901 р. Борис переїхав до батька і вступив до першого класу Чернігівської гімназії, яку успішно закінчив в 1911 р. Очевидно, під впливом батькових розповідей про суддівську роботу мріяв поступити на юридичний факультет Київського університету. Однак, мрія здійснилася лише в 1912 р., після того, як, влаштувавшись рахівником до Чернігівського відділення Селянського банку, заробив грошей для оплати навчання в університеті. І надалі матеріальні нестатки змушували Б.К.Пилипенка постійно шукати заробітків, підробляти в банку, а в 1914 р. саме вони і привели на службу у статистичне бюро Чернігівського губернського земства². Незважаючи ні на що, Борис успішно опанував університетський курс, в кінці 1917 р. - на початку 1918 р. склав державні іспити при юридичній комісії Київського університету, отримавши право на одержання диплома другого ступеня про юридичну освіту³.

Зосередившись на навчанні, Б.К.Пилипенко не брав помітної участі в політичних подіях 1917 - початку 1918 рр. Щоправда, в 1918 р. подав було заяву до партії українських есерів, однак, активним її членом так і не став, вважаючи себе тоді людиною позапартійною. За будь-яку ціну прагнув уникнути участі у братовбивчій війні на чийому б то не було боці. Коли з приходом до Чернігова денікінців над ним зависла загроза мобілізації до «добровольчої» армії, Борис квапливо виїхав до Харкова, де влаштувався в акцизному управлінні. Після відновлення Радянської влади в Харкові в кінці 1919 р. пішов на

роботу до відділу непрямих податків при губвиконкомі. Згодом працював інструктором «Споживчого товариства Півдня Росії»⁴.

В 1920 р., повернувшись до Чернігова, Б.К.Пилипенко співробітничав з різними кооперативними товариствами. Та все більше місце в його житті займає громадська робота на ниві охорони пам'яток і музейного будівництва, якою захопився ще у студентські роки. Вже тоді молодий початкуючий дослідник пройшов хорошу школу музейної та наукової роботи у відомого історика і археографа В.Л.Модзалевського. Спільними були погляди учителя і учня у жагучих тоді питаннях дослідження і збереження історико-культурної спадщини Чернігівщини. Борис Кузьмич під керівництвом В.Л.Модзалевського багато працював над архівними документами і збірками музею В.В.Тарновського. Допомігав В.Л.Модзалевському у його справах по Чернігівській вченій архівній комісії, видавництву «Сіверянська думка». За програмами і рекомендаціями В.Л.Модзалевського збирав матеріали з історії багатобарвного українського народного мистецтва, часто, знімаючи копії з хатніх розписів, орнаментів керамічних виробів, вишивок, килимів⁵. На багатотисячових народних традиціях зростав він і як самобутній художник, чия творчість була співзвучна задушевній материнській пісні, чаруючій українській природі. Від своїх принципів не відійшов і тоді, коли опановував академічний живопис у майстерні відомого на той час художника Рашевського, став членом Чернігівського товариства художників. Як художник яскраво вираженого етнографічного напрямку Б.К.Пилипенко з 1912 р. почав брати участь у різноманітних художніх виставках⁶. Отже, ще задовго до революції Борис Кузьмич був відомий на Чернігівщині як художник, етнограф, пам'яткоохоронець. В зв'язку з цим не було нічого дивного в тому, що в кінці 1920 р. саме йому запропонували хоча і скромну, але надзвичайно відповідальну посаду інструктора Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губКОП-МИС).

Прийнявши без вагань цю пропозицію, Б.К.Пилипенко на початку 20-х років чимало зробив для організації роботи пам'яткоохоронних органів, дослідження та збереження на Чернігівщині безцінної спадщини минулих поколінь. Так, разом з археологом Ю.Виноградським вони здійснили обслідування археологічних пам'яток Чернігівської Наддніпрянщини, виконавши цілий ряд креслень та замальовок стародавніх городищ, курганів, стоянок. Неодноразово виїздив інструктор до стародавнього Любеча та його околиць, де досліджував унікальні пам'ятки археології та архітектури. Причому, з кожної такої поїздки Б.К.Пилипенко повертався з новими експонатами для Чернігівських музеїв, або ж майстерно виконаними художніми копіями пам'яток⁷.

Особливу увагу Б.К.Пилипенко приділяв дослідженню і музеєфікації етнографічних пам'яток. Він, зокрема, був причетний до справ утворення в 1920 р. Чернігівського етнографічного музею, а в 1922 р. став його завідувачем. За короткий час досвідчений музейник зумів переглянути та відібрати для музею цінні етнографічні колекції з інших зібрань Чернігова, привести до належного порядку збірки колишнього кустарного музею губернського земства, підготувавши їх для експонування. Брав також участь Б.К.Пилипенко і в організації Чернігівського музею культур, що сформувався на базі збірок епархіального «древнехранилища» та пам'яток, вилучених із церков Чернігівщини. Після злиття в 1923 р. музейних осередків міста в єдиний Чернігівський державний музей Б.К.Пилипенко до початку 1926 р. завідував у ньому етнографічним відділом⁸.

Безперечно, постійні реорганізації музейних установ, підготовка нових експозицій - все це забирало левову долю сил і часу. Та, навіть, за таких умов Борис Кузьмич, не лише не обмежив, а й навпаки - значно розширив географію науково-дослідної, пошукової та пам'яткоохоронної роботи. Вже працюючи на музейній ниві, Борис Кузьмич продовжував активно досліджувати пам'ятки Любеча, Сосниці, Батурина, Березного і Салтикової Дивиці, сіл Городнянського повіту, Сновської і Конотопської округ, здійснив комплексне монографічне дослідження с.Кійки. Помітно розширив він і коло досліджуваних проблем - цікавився історією й традиціями народного дерев'яного зодчества, шиття, кустарних промислів, виготовленням писанок, тощо. В активі краєзнавця - і вивчення ярмарок, і обслідування нових печер у Чернігові, болотних городищ Городнянського повіту, і підготовка описів і креслень найбільш визначних культурних пам'яток.

Борис Кузьмич, як і раніше, пов'язував з етнографічними пошуками свої безпосередні творчі плани художника. Це підтвердило видання в 1925 р. підготовленого ним альбому «Ксилографюри Чернігівського державного музею». Причому, Борис Кузьмич виготовив і ручною накаткою видрукував усі кліше альбому.

Ставши вже на початку 20-х років одним із провідних етнографів Чернігівщини, Б.К.Пилипенко від дня заснування (липень 1923 р.) і до реорганізації (1925 р.) очолював етнографічну секцію Чернігівського наукового товариства. На засіданнях Товариства і секції неодноразово виступав з доповідями та повідомленнями. Зокрема, увагу громадськості привернули його доповіді «Мистецтво народне і наші претензії до сучасного малярства», «Етнографічна праця на Чернігівщині», «Народне мистецтво в творенні сучасних традицій образотворчого мистецтва», «Попередня доповідь про обслідування „нових печер" в м.Чернігові» та інші¹⁰.

В першій половині 20-х років Б.К.Пилипенко успішно працював і на освітнянській ниві, читав лекції по мистецтву і соціології у Чернігівському інституті народної освіти, українському народному будівництву - у Чернігівському індустріальному технікумі, викладав в школі фабрично-заводського учнівства спілки поліграфічних працівників. Лекції Бориса Кузьмича, підготовлені, переважно, на матеріалах його власних наукових студій, широко ілюстровані малюнками та ескізами, завжди викликали жвавий інтерес у слухачів. Чимало з них, ставши одностунцями вчителя, згодом брали активну участь у етнографічних експедиціях, обслідуваннях та спостереженнях, якими керував Б.К.Пилипенко¹¹.

Навчаючи інших, Борис Кузьмич завжди прагнув до поглиблення власних знань, розширення горизонтів своїх наукових пошуків. Однак, нерідко на перешкоді його творчих планів ставали причини, як тоді вважав Б.К.Пилипенко, чисто місцевого характеру, - відсутність необхідних асигнувань на музейну та пам'яткоохоронну справу, необхідного обладнання, поліграфічно-видавничих можливостей, тощо. Тому, коли в лютому 1926 р. до нього звернулися з пропозицією очолити відділ побуту й ідеології Всеукраїнського соціального музею (ВСМ) ім.Артема у Харкові, він з радістю прийняв її і скоро приступив до виконання службових обов'язків на новому місці роботи.

Відділ побуту й ідеології ВСМ (таку дивну назву придумало йому ідеологічне керівництво культурою) доводилось будувати фактично заново: Б.К.Пилипенко розпочав з наукової класифікації, реєстрації та каталогізації етнографічних пам'яток музею, що дозволило йому скласти власне уявлення про колекції музею, розпочати підготовку експозиції. Остання мала без будь-яких відхилень групуватися на основі розробленої НКО України нової схеми побудови музейних установ, першим практичним втіленням якої мав стати Всеукраїнський соціальний музей¹².

Восени 1926 р. Б.К.Пилипенко був зарахований аспірантом етнологіко-краєзнавчої секції кафедри історії української культури ім.Д.І.Багалія¹³. Під керівництвом і при допомозі Дмитра Івановича, відомих етнографів - О.В.Ветухова, П.Г.Ковалевського, які працювали на кафедрі, значно активізував власну наукову роботу. Лише в 1926-1927 рр. на засіданні секції ним були зачитані доповіді: «Орнаментальні прикраси та іконографічний розпис нових печер в м.Чернігові», «Вибойка в м.Борзні», «Революційні сюжети й сучасний побут в гончарному виробництві в с.Олешині Чернігівського округу», «Типові городки Чернігівського округу», «Характерні ознаки хозарської культури за матеріалами салтівських розкопок» та інші. За цей же час Б.К.Пилипенко підготував до друку в різних збірниках статті «Нові печери в Чернігові», «Орнаментальні прикраси та іконографічний розпис нових печер в м.Чернігові», «Кам'яниці в м.Седневі й Салтиковій дівиці» та ряд інших. Безперечно користь досліднику принесла його робота у Харківському науковому товаристві, яке об'єднувало відомих та авторитетних вчених¹⁴. Успішно працював він і над промоційною (дисертаційною) темою на звання наукового співробітника - «Млинарство на Чернігівщині». В процесі її підготовки Борис Кузьмич дослідив величезний масив архівних матеріалів, в ході етнографічних подорожей та приватних поїздок у рідні місця вивчав етапи розвитку і стан млинарства на Чернігівщині. Зрештою, підготував цікаву і ґрунтовну роботу. Заслухавши в травні 1928 р. промоційну доповідь Бориса Кузьмича, кафедра історії української культури прийняла рішення про зарахування йому аспірантського стажу і підняла клопотання перед

украиною НКО України про затвердження Б.К.Пилипенка на посаді наукового співробітника кафедри 15. Українка не мала ніяких заперечень¹⁶.

Харків відкрив для Б.К.Пилипенка і нові перспективи на мистецькій ниві. Вже в серпні 1926 р. його обирають головою Харківської філії Асоціації художників Червоної України (АХЧУ). 15 січня 1927 р. на нараді уповноважених АХЧУ Бориса Кузьмича затверджують заступником голови центральної президії Асоціації, а з квітня 1928 р. - він голова президії цієї представницької творчої організації. Обіймаючи в АХЧУ високі та відповідальні посади, Б.К.Пилипенко чимало зробив для розгортання діяльності Асоціації, зростання її авторитету. Так, в 1926 р. з успіхом пройшла організована ним виставка робіт членів філії - «Художник сьогодні». Виняткове враження на культурну громадськість справило проведення в травні 1927 р. Всеукраїнської виставки АХЧУ у Харкові¹⁷. Цього ж року АХЧУ взяла участь у Всеукраїнській ювілейній художній виставці¹⁸, і у виставці Української книжкової графіки¹⁹.

Цілком заслужено діяльність АХЧУ привернула увагу НКО України, особисто М.О.Скрипника, а головне - широких кіл громадськості України, яка знала і шанувала мистецтво її художників. Все це, безумовно, приносило відчуття задоволення, породжувало надію на краще. Не випадково згодом Б.К.Пилипенко, згадуючи про харківський період своєї роботи в АХЧУ напише: «Це був найбільш щасливий час у моєму житті. Я був корисний людям»²⁰.

На жаль, значно менше виправдалися сподівання Б.К.Пилипенка щодо цікавої самостійної музейної роботи. Це видно, зокрема, із його заяви до Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка (ВІМ) у Києві від 21 червня 1927 р. Звертаючись з проханням прийняти на роботу до ВІМу, він писав про причини свого рішення залишити Всеукраїнський соціальний музей: «Брак кваліфікованих музейних працівників на кожному кроці будує перепони уважному ставленню до справи, навіть, в проведенні найбільш елементарних підвалин музейно-технічного характеру. Немає ні помічників, ні авторитетів, немає й певної культурної традиції міста, а будувати її немає сил і засобів. Окрім того, досвід минулої праці зовсім не гарантує мені належної уваги до коштовних збірок відділу, а тому, прийнявши всі заходи до належної консервації матеріалу, я й звертаюся зі своєю заявою до Всеукраїнського історичного музею ім.Шевченка»²¹.

Крім зазначених у заяві, були ще, принаймні, дві причини, які обумовили звернення Б.К.Пилипенка до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка. Перша - це неприйнятність для нього самої ідеї соціального музею, яка, певним чином, заперечувала ті принципи музейної роботи, на яких виховувався Б.К.Пилипенко ще в дореволюційний час. Не отримавши в 1927 р. можливості перейти на роботу до ВІМу, Б.К.Пилипенко все ж добивається дозволу НКО України на перехід до Харківського історико-художнього музею (ХІХМ) завідуючим етнографічним відділом²². Друга - це бажання працювати в провідному науковому центрі України - Києві. Коли в грудні 1928 р. Українка рекомендувала Б.К.Пилипенка на посаду директором Криворізького окружного музею, він категорично відмовився від цієї пропозиції²³. Більше того, подавши документи на конкурс на посаду завідуючого історико-побутовим відділом ВІМ, залишив ХІХМ, влаштувався учителем сільської школи. Вчителював до початку 1928 р., доки конкурсна комісія ВІМ обрала Б.К.Пилипенка завідуючим відділом²⁴.

І все ж, незважаючи на певні труднощі та перешкоди, мрія Б.К.Пилипенка працювати у Києві стала реальністю. З весни 1929 р. він - співробітник Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка. Нова робота породжувала і нові плани, задуми, стимулювала у науковому та творчому відношенні. До осені 1929 р. Б.К.Пилипенко відвідав Чернігівський, Лубенський, Черкаський, Новгород-Волинський музеї, де здійснив науковий опис і фотофіксацію найбільш визначних етнографічних пам'яток. В 1929/30 р. досліджував побут сільськогосподарських комун на Чернігівщині та колгоспників Бориспільщини, вивчав традиції українського ливарництва, збирав матеріали про розвиток водного транспорту на Десні. Дослідив також іконостас колишнього Свенського монастиря, розібраний в ході однієї з численних антирелігійних кампаній²⁵.

В кінці 20-х років Б.К.Пилипенко захопився дослідженням скла і історією його виробництва на Україні, організував відповідну виставку при Всеукраїнському історичному музеї ім.Т.Г.Шевченка. В

цей же час, музейний працівник брав участь у підготовці першої в республіці виставки відділу феодалізму, організованої Всеукраїнським історичним музеєм. Не стояв осторож і тих численних реекспозицій, які проводилися у музеї в кінці 20-х - на початку 30-х років.

Важливою сторінкою в науковій біографії Б.К.Пилипенка була його участь у експедиції по дослідженню промисловості України, в якій він очолював польову групу. Про розмах роботи останньої певне уявлення можуть дати такі конкретні факти. За 40 літніх днів 1932 р. члени групи обслідували 112 населених пунктів Правобережного Полісся, здолавши віддаль, переважно пішки та кіньми, в 2518 км. Ними були зібрані цінні відомості з історії місцевої промисловості, техніки, окремих підприємств; записані свідчення учасників історичних подій. Не забули члени експедиції і про музейні справи. З цієї метою у населення було придбано 475 експонатів, цілий ряд архівних документів, виготовлено 359 креслень та фотографій пам'яток.

Особливо з цінні відомості здобула польова група експедиції про корисні копалини Полісся, зібравши 120 зразків рудних порід глини, інші мінерали. Дослідниками, зокрема, були встановлені рудні родовища, якими користувались металургійні заводи і майстерні в ХІХ ст. Цікаві матеріали відшукала експедиція і з текстильної та силікатної промисловості, тощо. Ознайомившись із представленими експедицією звітами, НКО України та ВУАН, крім 10 тис. крб., які були раніше асигновані на проведення експедиційних досліджень, виділили додаткові кошти для публікації їх результатів²⁶. Підготувати матеріали для друку мав Б.К.Пилипенко - вчений секретар експедиції. Вже восени 1932 р. він приступив до роботи. Однак, завершити цю працю так і не встиг. 25 лютого 1933 р. Борис Кузьмич був заарештований органами ДПУ як член міфічної Української військової організації (УВО). Оскільки до УВО «зараховували» переважно вихідців із Західної України, невідомо чому до неї потрапив Б.К.Пилипенко. Можливо тому, що працював у музеї, директором якого був Р.Р.Заклинський, теж заарештований у цій же справі. А можливо через те, що брав участь у роботі Київської крайової комісії охорони пам'яток, яку до осені 1931 р. очолював «активний» член УВО Я.М.Струхманчук.

Як би там не було, вже 16 квітня 1933 р. був готовий звинувачувальний висновок. З нього випливало, що до Української націоналістичної контрреволюційної організації, «яка ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання і створення самостійної України» Б.К.Пилипенко був завербований співробітником ВУАН О.Дорошкевичем. В свою чергу, Б.К.Пилипенко, начебто, сам завербував до організації 7 нових членів, використавши для цього свої експедиційні поїздки по Україні і знайомства в колах музейних працівників республіки. Кваліфікувавши дії Б.К.Пилипенка за статтею 54-Пі КК УСРР, слідство запропонувало застосувати до нього «захід соціального захисту» - 5 років виправно-трудоих таборів²⁷.

Свій внесок у викриття ворога народу поспішили зробити і деякі «офіційні мистецтвознавці» - З.Толкачев, Є.Холостенко, С.Томах, В.Овчинников. Наприклад, рецензуючи статтю Б.К.Пилипенка про історію млинарської справи на Україні, вміщену в другому випуску збірника праць етнографічно-етнологічної секції кафедри історії української культури ім.Д.І.Багалія (Харків, 1932), вони оцінили її як «відверту контрреволюційну куркульську пропаганду». Ще більш нищівною була оцінка статті Б.К.Пилипенка про нові печери в Чернігові, опублікованої в «Записках Всеукраїнського археологічного комітету» (К., 1931.- Т.І). «Класовий ворог, українські націоналістичні елементи, рештки недобитої петлюрівщини, - читаємо в рецензії, - ведуть шалену боротьбу проти радянської влади і використовують для цього окремі наші радянські видання.

Ці мистецтвознавці використовують мистецтво, етнографію тощо тільки як захисну вивіску для контрреволюційних виступів під виглядом «дослідників».

Ці вилазки куркульсько-петлюрівського охвістя треба викрити до кінця. Наше українське радянське мистецтвознавство повинно очиститись від класового ворожого сміття"²⁸.

Невідомо, чи зустрічався згодом Б.К.Пилипенко з авторами цієї рецензії. Але вже 11 травня 1934 р. він таку можливість отримав. Цього дня, в зв'язку з відсутністю достатніх доказів вини, його звільнили з в'язниці під підписку про невиїзд з Києва. В липні ж 1934 р., оскільки «слідством не було зібрано достатніх даних для передачі (справи) г.Пилипенка Б.К. до суду», його справу взагалі припинили²⁹.

Звільнившись, Б.К.Пилипенко зумів поновитися на роботі у Київський історичний музей (колись Всеукраїнський). Однак, мізерної ставки наукового співробітника далеко не вистачало, щоб утримувати сім'ю: дружину Олену Петрівну - домогосподарку, та 8-річну доньку Тамару. Тому з радістю брав замовлення на художнє оформлення інтер'єрів різних установ, культурних закладів. В червні-грудні 1934 р. весь вільний час віддавав роботі по підготовці експозицій Всеукраїнського музейного містечка. Не міг напрацюватися доскоchu, немов відчуваючи, що то були останні місяці і дні його творчої біографії.

В квітні 1935 р. Б.К.Пилипенка заарештували знову. Цього разу слідчі досить детально розробили версію його участі в антирадянському підпіллі. Вона тепер вже не обмежувалась акціями у групі О.Дорошкевича 1930/33 рр., а мала більш ґрунтовний характер. Після звільнення з тюрми Б.К.Пилипенко, виявляється, був завербований керівником нової організації українських націоналістів, відомим українським письменником та літературознавцем М.Зеровим. Як і попередня, ця організація ставила за мету створення самостійної Української держави, але вже з фашистським ладом. І не без допомоги інтервентів з Польщі та Німеччини. Щоправда, організація не відмовлялась і від власних активних дій. Зокрема, на початку літа 1934 р. М.Зеров, начебто, повідомив Б.К.Пилипенка про необхідність підготовки терористичних актів проти партійних і державних діячів України, назвавши в числі перших можливих жертв П.П.Постишева та С.В.Косіора. Зрозуміло, що визначивши такі глобальні цілі організації, слідчі «потурбувалися» про розширення її складу. Так, до організації попали В.Седляр, М.Бойчук, М.Вороний, К.Кржемінський, А.Лебідь, Л.Мітькевич, В.Кричевський, М.Жук, В.Базилевич, П.Курінний, О.Оглоблін, П.Філіпович та цілий ряд інших провідних науковців і культурних діячів республіки³⁰.

Більшість з них було засуджено. Однак, у різних справах, в зв'язку з різними «організаціями» та «групами». Навіть з точки зору елементарної логіки, вже це яскраво свідчило про надуманість усіх звинувачень. Однак, у сталінського правосуддя була своя, зрозуміла лише йому, логіка. В її рамки повністю вкладалось рішення Військового трибуналу Київського військового округу від 1-4 лютого 1936 р. про засудження Б.К.Пилипенка до 7 років виправно-трудоих таборів. Не суперечило логіці правників на кшталт Ульріха і рішенню судової трійки НКВС Ленінградської області, яка за тими ж звинуваченнями 9 жовтня 1937 р. засудила Б.К.Пилипенка до розстрілу³¹.

- 1 ЦДАЖР України. - Ф.166, оп.6, спр.3125. - Арк.148; оп.12, спр. 5973. - Арк. 3,6, 10.
- 2 Архів КДБ України. - Спр. 49438 ФП. - Арк. 42.
- 3 ЦДАЖР України. - Ф.166, оп. 12, спр. 5973. - Арк. 3, 10.
- 4 Архів КДБ України. - Спр.48570 ФП. - Т.4. - Арк. 27-29.
- 5 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 3125. - Арк. 148.
- 6 Там же. - Оп.12, спр. 5973. - Арк. 3,7.
- 7 Там же. - Оп.6, спр. 3125. - Арк. 148.
- 8 Там же. - Арк. 144, 148.
- 9 Там же. - Оп.6, спр. 3125. - Арк. 144 зв.; Оп. 12, спр. 5973. - Арк. 4,1.
- 10 Там же. - Оп.6, спр. 5973. - Арк. 149.
- 11 Там же. - Арк.148; Архів КДБ України. - Спр. 49438 ФП. - Арк. 28, 43.
- 12 ЦДАЖР України. - Ф.166, оп. 6, спр. 3125. - Арк. 148.
- 13 ЦДАЖР України. - Оп. 12, спр. 5973. - Арк.13.
- 14 Там же. - Оп. 6, спр. 3125. - Арк. 149-150.
- 15 Там же. - Арк. 191.
- 16 Архів КДБ України. - Спр.49438 ФР. - Арк. 30.
- 17 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп.6, спр. 3125. - Арк. 147, 149, 192.
- 18 Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки (10 років Жовтня). - Харків-Київ-Одеса, (1927). - С.19.
- 19 Виставка української книжкової графіки. Каталог. - Харків, 1929. - С.64.
- 20 Архів КДБ України. - Спр. 49438 ФП. - Арк. 30, 43.

- 21 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 3125. - Арк. 150.
- 22 Там же. - Спр. 3379. - Арк. 9.
- 23 Там же. - Спр. 2073. - Арк. 6.
- 24 Архів КДБ України. - Спр. 49438 ФП. - Арк. 44.
- 25 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 9, спр. 1509. - Арк. 19-19 зв.
- 26 Архів КДБ України. - Спр. 49438 ФП. - Арк. 30, 37-39.
- 27 Там же. - Арк. 1-2.
- 28 Толкачев З., Холостенко Е., Томах С., Овчинников В. Проти петлюрівської контрабанди на фронті мистецтвознавства // Пролетарська правда. - 1933, 8 травня.
- 29 Архів КДБ України. - Спр. 49438 ФП. - Арк. 1, 45.
- 30 Архів КДБ України. - Спр. 48570 ФП. - Т. 4. - Арк. 1-5, 11, 14, 17, 21, 27-34, 46-47, 58-59, 65-67, 72, 79.
- 31 Архів КДБ України. - Спр. 52281 ФП. - Т. 2. - Арк. 38-39.

О.О.НЕСТУЛЯ.